

פרק ארבעה עשר: מזכרת בתיה (עקרון)

התשתית היישובית-הכלכלית

המושבה עקרון²¹¹ הוקמה כשילוב בין יוזמה של הרב שמואל מוהליבר וגיבוש תוכנית התיישבות ניסיונית שהגו הברון רוטשילד וקרל נטר.²¹² מייסדיה של המושבה היו 11 חקלאים מהכפר נובופאבלובקה הסמוך לרוז'ינוי שבאזור ליטא, בעלי משפחות גדולות (סך-הכל 110 איש) שנבחרו בסיוע עורך הלבנון יחיאל ברי"ל, כשליחו של הרב מוהליבר, ובעידוד ובהמלצת הרב מרדכי גימפל יפה מרוז'ינוי. בראשית שנת תרמ"ג עלו ארצה 11 הגברים, ראשי המשפחות, מלוויים ביחיאל ברי"ל. בשל עיכובים שונים עבדו והתגוררו הגברים במקוה ישראל כעשרה חודשים. בראשית שנת תרמ"ד (אוקטובר 1883) קנה שמואל הירש כ-2,660 דונם מאדמות הכפר עקיר, שאדמותיו נמצאו מתאימות למזרע, בכ-60,000 פרנק מכספי הברון.²¹³ תחילה חשב הברון לרשום את האדמות על שם האיכרים, אלא שבפועל, לפי הצעת שמואל הירש שאושרה על ידי הברון, נרשמה האדמה על שם נציגו מיכאל ארלנגר. הדבר נבע משתי סיבות:

א. השלטונות עיכבו באותו הזמן מתן נתינות עות'מאנית לפליטים יהודים מרוסיה, ומשכך לא ניתן היה לרשום את האדמה על שם העולים.

ב. הברון העדיף לרשום את האדמה על שם צד שלישי, "שלא לתת להם מיד את הבעלות השלימה עליה, אלא שירכשו אותה בעמל כפיהם".²¹⁴

מיד לאחר קניית האדמה החלו האיכרים בעיבודה, אך בשל עיכובים באישורי הבנייה, התיישבו הגברים בכפר הערבי עקיר. רק כשנה אחר כך עלו בני משפחות האיכרים ארצה. כאשר ניבנו עבורם בתים, והם התיישבו בעקרון.²¹⁵

בשל טיב האדמה המשובח, ניסיונם החקלאי של האיכרים ועבודתם המסורה בשדה עם נשיהם וטפם, ציפו הכל שיכול המושבה יאפשר את קיומה ללא תמיכה תוך זמן קצר. היה ברור ש"אם האדמה היא טובה, לא יהיה צורך כמובן ב-100 דונם כדי לפרנס משפחה אחת",²¹⁶ ושכ-150 דונם יספיקו בודאי לקיומה של משפחה גדולה. בפועל קבלו משפחות

211. לאחר ביקור הברון במושבה בשנת תרמ"ז הוסב שמה למזכרת בתיה, על שם אם הברון. מכל מקום גם אחר כך השימוש הרווח היה בשם עקרון. ולכן להלן נשתמש בשמות אלו חליפות, ללא אבחנה.

212. ראו לעיל שער רביעי, הע' 38-39.

213. ראו אהרנסון, תכנית נטר, עמ' 72, הע' 48.

214. שם, הע' 50.

215. המליץ, כ"ו בניסן תרמ"ד (21.4.1884), עמ' 463; לסקוב, הביל"ויים, עמ' 215.

216. ממכתב ארלנגר להירש, מכ"ח באב תרמ"ג (31.8.1883) (יבנאלי, ספר הציונות, א, עמ' 238).

גדולות 150 דונם ומשפחות קטנות יותר 100 או 75 דונם.²¹⁷ במהלך שנת תרמ"ה (1885) אף הוסיפה הפקידות מספר משפחות נוספות למושבה.²¹⁸

עד סוף העשור התבססה המושבה על גידולי הפלחה המסורתיים, תבואות חורף (חיטה, שעורה, קטניות, שושמום ולפת) ותבואות קיץ (דורה, סורגום, כוסמת, קטניות, תפוחי אדמה, אבטיחים ודלועים).²¹⁹

שטח מצומצם ניטע בעצים. בשנת תרמ"ה (1885) סיפק הברון אמצעים לכל משפחה לנטוע 2 דונם כרם, כ-100 עצי זית ועצי-הדר שונים ובשנת תרמ"ו אף הורכבה משאבה על הבאר כדי להשקות את הנטיעות.²²⁰ היו אף שנטעו מכספם.²²¹ בשלב זה גם חולקו אדמות המושבה בצורה מסודרת בין המשפחות, כפי שתיאר אחד התושבים לאחר כמה שנים:

ויחלקו את אדמת עקרון לכל משפחה ומשפחה לפי מספר נפשותיהן, וה' הירש וה' אברהם מויאל ע"ה ועמהם ה' בן שמעול (פקיד היום בזיכרון יעקב) הטילו גורל ויחלקו את האדמה בגורל לכל המשפחות, וכל אחת נטלה חלקה, ויעשו תכנית (פלאץ) ובכל קו וקו נכתב שם בעל החלק להיות לזכר עולם,

217. ראו למשל תיאורו של ויסוצקי, קבוצת מכתבים, עמ' 162. מובא גם אצל ארקין, נחשוני השמיטה, עמ' 20.

218. תחילה אושר לשתי משפחות מרומניה שהתגוררו בירושלים בחוסר כל, להצטרף לעקרון (המגיד, ב' באלול תרמ"ה (8.13.1885), עמ' 283. ראו גם: חיסין, מסע, עמ' 209). לאחר מכן הצטרפו עוד כמה משפחות. דיווח משנת תרמ"ו מציין שבעקרון 17 משפחות: 12 מרוסיה, 4 מרומניה ואחת מירושלים (הצבי, כ"ו באדר ב' תרמ"ו (2.4.1886), עמ' צג). מרדכי דיסקין ציין ששייד אישר ל-4 המשפחות מרומניה להצטרף למושבה לבקשת י"ד פרומקין (דיסקין, דברי מרדכי, דף ה ע"ב). שייד עצמו ציין בזיכרונותיו, כי בשל ההערכות שאדמת עקרון יכולה לכלכל משפחות נוספות הציע הירש להוסיף עוד שלוש משפחות: הרשקוביץ וליטה שעבדו במקוה ישראל ומשפחת ניימן מרומניה, הורי תלמיד במקוה ישראל (שייד, זכרונות, עמ' 216). מקורות מן השנים הבאות מדברים על 17 או 18 משפחות ועוד עובדי פקידות (חבצלת, י"ד באב תרמ"ח (22.7.88), עמ' 283; כ"א בחשוון תרמ"ט (26.10.88), עמ' 45; חיסין, שם; אפל, בתוך ראשית, עמ' 252).

219. הצבי, ו' באלול תרמ"ז (26.8.1887), עמ' פז, ועדכון שם, כ"ז באלול תרמ"ז (16.9.1887), עמ' ק; אהרנסון, הברון, עמ' 20, 238.

220. חבצלת, י"ח בתמוז תרמ"ה (1.7.1885), עמ' 290; אהרנסון, שם, עמ' 54. הצבי, כ"ו באדר ב' תרמ"ו (2.4.1886), עמ' צג, ציין שכל משפחה נטעה 30 עצי תפוז, 2 עצי אתרוג, 400 גפנים, 30 עצי זית ו-100 עצי אקליפטוס.

221. כך ציין מרדכי ניימן, ב"ב בטבת תרנ"ג, בפני בית הדין ביפו: "זה שש שנים נטעתי כרם בעצמי (בלי שום תמיכה מהאדמיניסטרציה) ובכל שנה ושנה אני מזבל אותו" (אצ"מ A25/32, עמ' 2-3. פורסם גם בהמליץ, כ"ו בניסן תרנ"ג (12.4.1893), עמ' 6). ניימן הצטרף למושבה בשלהי שנת תרמ"ה.

גם עשו גבולים בין החלקים על האדמה למען היות לזכרון, לכל משפחה חלקה, [...] האנשים אשר היה להם אדמה מכשרה לנטיעת כרמים נטעו כרמים גם נטעו אילנות אתרוגים [...] ²²².

אולם התברר שהשטח החקלאי לא יכול היה לספק את צרכי המשפחות, מה גם שהשטח המוגבל לבנייה פגע ביכולת פיתוח המשק החי, וכך למרות היבול המוצלח נזקקו התושבים לתמיכה. בשנת תרמ"ו (1886) הצליח מנהל המושבה אוסוביצקי לקנות שטח אדמה נוסף של כ-1,500 דונם, סמוך לכפר נענה במרחק של שעה ורבע הליכה מעקרון. הצפי היה שהאיכרים יתקיימו מעתה מיבוליהם. באביב תרמ"ו (1886) העריך מפקח המושבות, אליהו שייד, שבקר אז בארץ ש"תושבי עקרון לא יצטרכו עוד בשנה הזאת לתמיכת הנדיב ועזרתו. שדותיהם הוציאו צמחן לברכה, ומהלך יום תמים סביבות עקרון לא ראה חטים ושעורים יפות כאלה אשר בשדותיה" ²²³. ידיעה מחודש ניסן תרמ"ז ציינה אכן כי "ממושבת עקרון הגיעו לנו ידיעות אשר תקוה גדולה להם לצאת השנה הזאת כליל מרשות הנדיב" ²²⁴. אף בסוף השנה דווח: "במזכרת בתיה (לפנים עקרון) תבואות הדגן נעלה מאוד. ותקוה רבה להעקרונים כי יוכלו בלי ספק לעמוד ולהתקיים אי"ה מהיום והלאה בלי תמיכה לחדשים מהנדיב ולא יצטרכו עוד לידי מתנת בשר ודם" ²²⁵. בשל כך הופסקה התמיכה המשפחתית שנתן הברון ונותרה רק התמיכה בהוצאות הכלליות.

אולם למעשה ריחוקה של הנחלה החדשה גרם לקשיים רבים בעיבודה, בפרט בחורף, וקושי לשומרה מגנבות. ²²⁶ בשלהי שנת תרמ"ז, במכתב לבן-יהודה, צינן מנהל המושבה אוסוביצקי את הציפיות הגבוהות, וציין:

לבני בתיה (לפנים עקרון) עתה מאתים וחמשים דונם לבית אב, וגם זה עוד לא כדי כל צרכי האדם. ועליך לדעת כי אדמת מושבת בתיה טובה בכל אין בה זבוריות כלל. ²²⁷

222. מתוך עדות אפרים שקולניק, בי"ב בטבת תרנ"ג, בפני בית הדין ביפו (אצ"מ שם, עמ' 10; המליץ, שם).
 223. חבצלת, ט"ו בסיון תרמ"ו (18.6.1886), עמ' 293.
 224. כנסת ישראל, ג (תרמ"ח), 'דורש לציון', עמ' 231.
 225. הצבי, ו' באלול תרמ"ז (26.8.1887), עמ' פז. מקור אחד אף דווח כי "תבואת האדמה בשנה זו נתנה לכל משפחה בעקרון לא פחות מן 53 נאפ' [ליון] [=1,060 פרנק] עד 77 [=1,540 פרנק]" (הצפירה, כ' בטבת תרמ"ח (4.1.1888), עמ' 2).
 226. חיסין, מסע, עמ' 210.
 227. הצבי, כ"ז באלול תרמ"ז (16.9.1887) עמ' קב. מכתב אוסוביצקי לבן-יהודה, מיום י"ח באלול תרמ"ז.

כדי לשפר את מצב המושבה תכנן אוסוביצקי לבנות בתים בחלקה החדשה ולהעביר לשם חלק מצעירי עקרון. בפועל לא יצאה יוזמה זו לפועל. בפרט שאוסוביצקי הועבר כעבור זמן קצר מתפקידו.

משכך פנו האיכרים בבקשה לחדש שוב את התמיכה החודשית. כפי שציין בן-יהודה כשסקר את מצבה הכלכלי של המושבה בראשית שנת תרמ"ח:

שמענו כי גם אנשי עקרון החלו לבקש תמיכה שנית. ידע ידענו, כי השנה העברה לא היתה שנת אסם גדול בעקרון, ולזה נוסף עוד כי כל תבואות זרע הקיץ מהקרקע החדש שנתן להם בשנה העברה נשארו בידי המוכר, כי כן התעודה בארץ הזאת במכירת קרקעות זרועים. אך ידענו גם זאת כי אפילו לבתי האבות שקצרים היה המעט מכלם לא יחסר יתר מכשמנה נפוליון [=160 פרנק] לשנה הזאת, ואת הסכום הזה יוכל האכר למצוא לו, אם יחפץ באמת להמנע מבקש תמיכה.²²⁸

העובדה שלמרות נתוניה של עקרון ויבול תרמ"ז המוצלח לא הצליחה אדמת המושבה לכלכל את עובדיה והאיכרים שוועו לסיוע הטרידה את הברון ופקידיו, בפרט שהברון אף שיפר את מצב המושבה כשהקציב לה סכום של כ-35,000 פרנק לצורך בניית רפתות.²²⁹ הברון סבר שמצבה המדשדש של המושבה נובע בין היתר מהסתמכות יתירה על תמיכתו.²³⁰ המרד החריף שהתרחש בראשון לציון כנגד הפקיד אוסוביצקי, בחודשים

228. הצבי, י"ב באדר תרמ"ח (24.2.1888), עמ' מו.

229. בעת ביקורו של הברון באביב תרמ"ז (1887) ביקשו ממנו האיכרים, בעידוד הפקיד אוסוביצקי, שלוש בקשות: בניית רפתות, כדי שיוכלו להרחיב את בתיהם ויימנע מהם נזק רפואי בשל מגורי הבהמות במתחם הבתים; קניית סוסים ובהמות עבודה לזקוקים לכך; תשלום חובות האיכרים בסך 4,000 פרנק למלווה שעזר להם (מרגלית וגולדשטיין, מפעלו, עמ' 451). הברון אישר רק את בניית הרפתות, בסך כולל של כ-35,000 פרנק, ואכן ניבנו להם במימון הפקידות רפתות חדשות, בעלות של כ-1,500 פרנקים לרפת (מרגלית וגולדשטיין, שם; הצבי, ד' בסיון תרמ"ז (27.5.1887), עמ' מה; י"ב באדר תרמ"ח (24.2.1888), עמ' מו. ראו גם דיסקין, מאמר מרדכי, דף סג ע"א [ויש לתקן שם תרמ"ז במקום תרנ"ו]. וכן במכתב הברון רוטשילד לרב צדוק כהן מי"ט באלול תרמ"ט (15.9.1889) (כתבים, 1383)).

230. ראו דבריו הקשים של הברון כשהתעצם הפולמוס עם הפקידות בשלהי שנת תרמ"ט: "לא בשנה השנייה, כפי שהובטח, לא בשלישית, לא בחמישית לא בא אחד מהם לומר, שהוא יכול להתפרנס מיבולו, כפי שהיה ראוי להם לעשות. יודע אני שהיו להם אמצעים לכך. אך לא! הם בחרו לשקר [...] רק מטרה אחת להם - לסחוט ממני כסף רב ככל האפשר" (כתבים, 1383) והשוו לדברי הרב מוהליבר מי"ד תשרי תר"ן (9.10.1889) "וכן אנו רואים מאכרי עקרון, אשר הם עובדי אדמה מנעוריהם, ומאחר שהורגלו באדמיניסטרציע וביד מלאה, כעת כאשר פסק הנדיב לתומכם עולה צעקתם עד לשמים כי נמוגים הם ברעב, וברור אצלי שאם לא היו מתנהגים על פי אדמיניסטרציע כזאת כבר היו עומדים ברשות עצמם והיו

שבת-אדר תרמ"ז (פברואר-מרץ 1887), וביקורו של הברון בארץ כחודש אחר כך, חיזקו אצל הברון את הסתייגותו בכלל מהתנהלות האיכרים במושבותיו ואת נטייתו להשתית את הנהגת ההתיישבות לצורך פיתוחה, על תוכנית כוללת ובאמצעות משטר פקידות ריכוזי וקשוח, והביאו לבחינה מחודשת של האופי הכלכלי הרצוי במושבות.

זמן קצר לאחר ביקור הברון הוחלט על שלוש תקנות שנועדו להגביל את חופש ההתארגנות של האיכרים בראשון לציון. האיכרים שם נדרשו להסכים בכתב לתקנות, כתנאי לקבלת התמיכה.²³¹

בראשית חודש טבת תרמ"ח (דצמבר 1887) מונה כמנהל מושבות יהודה הפקיד אלפונס אדוף בלוך, יליד אלזס, שהשליט יד קשה ודרש צייתנות וכניעה. בשלב זה כנראה הוחלט על גזרה נוספת. האיכרים בראשון לציון נדרשו לוותר במפורש על הבעלות על הקרקע ולהסכים בכתב לעבוד כשכירי יום אצל הברון, כתנאי להמשך קבלת התמיכה.²³² למהלכים אלו הייתה השפעה ניכרת על עקרון, כיון שבלוך שאף להטיל מרות דומה גם בשאר המושבות שתחת חסותו, עקרון וקסטינה המתהווה.

אי-אפשר להתעלם מהרודנות שהשליט בלוך ומן הטענות המרובות על יחסו השלילי והמתנשא לאיכרים ועל חוסר הזדהות עם ההתיישבות בכלל. אולם גם לא ניתן להתעלם מן הפעולות שפעל לפיתוח המושבות שתחת חסותו, ומן הרצינות שעמד מאחורי פעולותיו, שקיבלו גיבוי מן הפקידות הבכירה ומן הברון עצמו,²³³ והוא שאיפה לבסס את המושבות על בסיס כלכלי מוצק, תוך בחינה מחודשת של התנהלות המושבות, הן מבחינה לוגיסטית והן מבחינה חקלאית.

בלוך החל ליזום מהלכים שנועדו לדעתו לשפר את ניהולה של המושבה. בשלב ראשון סרב בלוך לבקשת האיכרים לחזור ולתת להם תמיכה חדשית קבועה. אף הגיעו אליו ידיעות שחלק מן האיכרים המבקשים סיוע מכרו בחשאי את תבואתם, ובתיאום עם שייד שביקר במושבה בחודש אייר (אפריל), הוחלט שהאיכרים לא יקבלו תמיכה מלאה עד סוף שנת תרמ"ח, אלא יקבלו רק קמח לצורך מזונם עד הקציר, אם כי ככל הנראה יש שקיבלו

מתפרנסים מיגיע כפיהם, כי הם דימו בלבם כי הם בנים של הנדיב, והוא נתחייב להחזיקם עולמית" (כתבים, 1396).

231. מרגלית וגולדשטיין, מפעלו, עמ' 447.

232. אהרנסון, הברון, עמ' 230.

233. ראו במכתב תשובתו של ארלנגר לרב מוהליבר בח' באלול תרמ"ט (4.9.1889) בנוגע למושבה עקרון: "אם לא יקבלו עליהם התנאים שצוה הנדיב (כי הוא בעצמו ידע, עשה ותקן הכל ולא הפקידים) אז יאבדו בענים, ויד הנדיב אל תהי במ" (כתבים, 1371). והשוו לדברי הרב מוהליבר להלן הע' 300. וראו עוד אהרנסון, הברון, עמ' 72, הע' 121.

גם סיוע כספי. האיכרים התמרמרו על מהלך זה וטענו עוד שהחיטה הוקצבה להם לשיעורין ולא בצורה מספקת. שלש משפחות שפנו בתלונה לשייד נקנסו בי"ד באב תרמ"ח על ידי בלוך, בשלילת תמיכה ובאיסור על שימוש בשירותי המושבה למשך שנה, דבר שהחריף את המתח ואת חוסר האמון בין האיכרים לפקיד.²³⁴

אולם הוויכוח העיקרי היה סביב האפשרות המעשית להטיב את מצבה של המושבה, מאחר ששטחה היה קטן והשטח שנוסף לה היה מרוחק.²³⁵ האיכרים ביקשו משייד לקנות שטח של כ-3,000 דונם שהוצע למכירה על גבול עקרון ובמקביל ליישם את התוכנית להעביר כעשר משפחות מצעירי המושבה לחלקה הרחוקה ולהופכה למעשה למושבה

234. ראו חבלת, י"ד באב תרמ"ח (22.7.1888), עמ' 282-283; כ"א באב תרמ"ח (29.7.1888), עמ' 294; ד' בתשרי תרמ"ט (19.9.1888), עמ' 10.

235. שייד כתב בזיכרונו, כי ההנחה בעת ייסוד עקרון הייתה ש-200 דונם יספיקו די והותר למשפחה גדולה ביותר ו-150 דונם יספיקו למשפחה ממוצעת, אולם למעשה הצלחה של פלחה חרבה בצירוף גידול בהמות מצריכה 400 דונם לפחות לכל משפחה, כדי שתוכל להתפרנס ולהחזיר את המקדמות שקיבלה (שייד, זכרונו, עמ' 216. וראו לעיל הע' 216). דברים דומים ציין חיסין בתארו את מצוקת עקרון מראשיתה. הוא קבע שנדרשים כ-350 דונם לכל משפחה, שיאפשרו קיום עצמאי ממזרע של גידולי שדה, תוספת של גן ירק והשאת שטח בור למרעה. אולם בפועל לכל משפחה ניתנו כממוצע כ-150 דונם בלבד (חיסין, מסע, עמ' 208-209). המציאות בעקרון בשנת תר"ן מאשרת קביעה זו. שטח המושבה עמד על 4,090 דונם ומתוכו נזרעו 2,380 דונם (140 דונם כממוצע למשפחה), כאשר משפחה מורחבת (שמנתה כ-10 נפשות) הרוויחה מיבולה נטו 635.5 פרנק בלבד (ברזילי, המושבות, עמ' 30-31. וראו גם אהרנסון, הבראון, עמ' 240; הנ"ל, המושבות, עמ' 330א), כדלהלן:

הכנסה נטו בפרנקים	הוצאות בפרנקים				הכנסות מהיכול - ברוטו בפרנקים	אדמת זריעה בדונמים	מספר העובדים בחקלאות	משפחות איכרים	תר"ן (1890)
	מס העשור	למספוא	לפועלים	לזרע					
10,803	2,592	1,280	745	1,860	17,280	2,380	39 ופועלים (ב-7 משקים)	17 (167 נפשות)	סך הכל
635.47	152.47	75.294	43.823	109.41	1,016.47	140		9.8 נפשות	ממוצע למשפחה
4.539	1.089	0.537	0.313	0.781	7.26				ממוצע לדונם
אפל, בתוך ראשית, עמ' 253 הביא נתונים מעט שונים: 18 משפחות שמנו 208 נפש. ונתוני ברזילי נראים מדויקים יותר. בנוסף, ציין ברזילי שבמושבה גם: 16 משפחות עובדי פקידות (48 נפשות). ואם כן, סך כל תושבי המושבה: 33 משפחות (215 נפשות).									

נפרדת. שייד הבטיח לפעול ליישום הבקשה וככל הנראה נעשו כבר הכנות ליישומה.²³⁶ אלא שבמקביל יזם בלוך מהלך אחר לחלוטין לשכלול המושבה. בלוך הציע שבמקום המצב הקיים, בו האיכרים עבדו באופן עצמאי, חיו על חשבון יבולם וקיבלו תמיכה כסויע בלבד, ייעשה הניהול הכלכלי כולו על ידי הפקידות. האיכרים יקבלו מימון מלא מן הפקידות לכל צרכיהם כאשר הפעילות החקלאית תעשה בהדרכה מדוקדקת ומלאה של הפקידות. החלקות המשפחתיות יבוטלו, ובמקביל יועברו כל ההכנסות מן העבודה לפקידות והאיכרים יוגדרו למעשה כשכירי יום.²³⁷ המטרה הייתה לבחון למשך 2-3 שנים את מחזור ההכנסות וההוצאות ובכך לקבוע אם יש יכולת כלכלית להתפרנס בריוח מיבול המושבה בניהול מיטבי ואז להביאה לידי עצמאות. הצעתו של בלוך נתקבלה על דעת שייד וקיבלה את אישור הברון.²³⁸

תוכניתו של בלוך עוררה התנגדות עזה מצד רבים מן האיכרים, ששאפו כל העת לעצמאות כלכלית וראו עצמם אדונים לאדמתם. הם אף חששו שהם עלולים להיות מנושלים מאדמתם. גורמים שונים בחובבי ציון דחו אמנם את החשש שהברון ינשל את האיכרים מאדמתם, אך סברו שהפיכת האיכרים לשכירי יום, ולו לשנים ספורות, תיטול את חירותם של האיכרים ואף תשיג תוצאות כלכליות הפוכות. ביטוי מובהק לכך ייתן רי"מ פינס בשלהי שנת תרמ"ט, כשתייחס לתנאי הזה עליו נדרשו לחתום איכרי עקרון כבשאר מושבות הברון:

בעינינו ראינו עד כמה הזיקה הקבלה הזאת בראשון לציון, בזכרון יעקב וקוסטינא. מכיון שחתמו ידם שאינם אלא בתור שכירי יום, היו גם בעיני נפשם לשכירי יום. בראשונה היתה לאיש איש מהקולוניסטים אחוזתו יקרה בעיניו מכל יקר והוא עבדה באמונה והשתדל בכל כחו, עבודתו בה היתה כעבודת בעל בית בביתו, גם ביום גם בלילה לא שקט לכו ודאג לנכסיו, ואם גם קבל תמיכה

236. ראו הדיווח בהמגיד, כ"ו בתמוז תרמ"ח (5.7.1888), עמ' 200. וראו עוד חיסין, מסע, עמ' 213.
 237. ש' לסקוב ציינה שהתוכנית כללה גם שינוי ייעוד הקרקע מפלחה למטעים (כתבים, 1263, הע' 4. וראו גם שם, במבוא לכרך, עמ' 10). אולם אין לכך כל רמז בשלב זה. אדרבה, דובר על המשך גידולי הפלחה ב-2-3 שנים הקרובות, בהן יובהר אם האיכרים אכן יכולים לקיים את עצמם (אין צריך לומר שיבול מטעים עשוי להניב רווחים רק לאחר שנות הערלה). ככל הנראה, התוכנית לשינוי הייעוד החקלאי תועלה רק כמה חודשים אחר כך. ראו להלן הע' 278.
 238. ראו במכתבו של שייד לפינסקר (כתבים, 1268. התאריך המצויין שם הוא 25.10.1888. אולם תאריך זה שגוי וכנראה הכוונה ל-25.9.1888 (כ' בתשרי תרמ"ט), שכן רוב תוכן המכתב צוטט במכתב שנשלח למערכת המליץ מאודסה כבר ב-7.10.1888 (25.9.1888 לפי הלוח היוליאני שנהג ברוסיה. פורסם בהמליץ, ט' בחשון תרמ"ט (14.10.1888), עמ' 4021); המליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 1 (הכותב הוא מרדכי לובמן, בעילום שם, ראו לעיל שער חמישי, הע' 40).

מהנדיב, בכל-זאת חשב בלבו תמיד מחשבות איך להחליץ מלחם הקלוקל הזה וישתדל בכל כחו לקרב הזמן שיהיה בן חורין ועומד ברשות עצמו. והיום, הה, לבי נשבר בקרבי, אך את האמת לא אוכל לכחד, כל הקולוניסטים אפילו הטובים שבהם כל-כך רפו ידיהם וגבר יאושם עד שנחלתם עתה על אפם ועל חמתם היתה להם. הם יוצאים לעבודה אך לצאת ידי חובתם ולקבל תמיכתם, ושומה בפיהם: הן לא לנו יהיה הזרע, ושחתו יגיעם ארצה [...] כללו של דבר, שהשטה החדשה אשר אחזו בה אנשי הנדיב ויכניסוה בלבו, משחתה בה מכל צד, הן מצד האיקונומי [הכלכלי] והן מצד המוסרי [...] הידיעה הפנימית שלהם שאינם בני חורין השחיתה בנפשם כל חלקה טובה, כמו שרואים אנו בכל עם הנתון תחת ממשלת עריצים שישחת מוסרו.²³⁹

נתונים על יבולי מזכרת בתיה (עקרון)						
שנה	השטח המעובד	משפחות ונפשות	העובדים	זרעו	קצרו	הערות
תרמ"ד (1884) ²⁴⁰	כמחצית השטח (= כ-1,400 דונם) ²⁴¹	11 איכרים	11 איכרים - בסיוע 8 פלאחים	תבואות חורף: 700 כלי חיטים, [ו-30 כלי חיטים זרעו באריסות] 120 כלי שעורים, מעט עדשים, תבואות קיץ: דורה, שומשום, ועוד	תבואות חורף בשווי 15,000 פרנק	האדמה זובלה - השטח טרם חולק

←

239. רי"מ פינס לרש"י פין, כ"ד באלול תרמ"ט (20.9.1889), כתבים, 1388. ביקורת דומה של הרב מוהליבר ראו לעיל הע' 176.

240. ראו המליץ, י"ז באדר תרמ"ד (14.3.1884), עמ' 313; הצפירה, כ"ח בכסלו תרמ"ה (16.12.1888), עמ' 383 (בדיווח אחר צויין שווי הקציר בסכום של 25,000 פרנק. המליץ, כ"א בתמוז תרמ"ו (14.7.1884), עמ' 853, הדיווח מכ"ו בסיון תרמ"ד (19.6.1884); הצפירה, כ"ט בתמוז תרמ"ד (22.7.1884), עמ' 215; אהרנסון, הברון, עמ' 20-21.

241. פינס ציין ששליש האדמה נחרשה ונזרעה בתבואות חורף, ובכונות האיכרים "לחרשה כולה ולזרעה זרע הקיץ" (המליץ, י"ז באדר תרמ"ד (14.3.1884), עמ' 313; הדיווח מט"ו בשבט תרמ"ד). אהרנסון, הברון, עמ' 20, העריך שתבואות החורף נזרעו בשטח של כ-2,000 דונם. אך הערכה זו נראית מוגזמת. בדיווח בהמליץ שעסק הן בתבואות החורף והן בתבואות הקיץ צויין שנזרעה כמחצית השטח. דהיינו בסך הכל כ-1,400 דונם.

שנה	השטח המעובד	משפחות ונפשות	העובדים	זרעו	קצרו	הערות
תרמ"ה (1885) ²⁴²	כל השטח (2,660 דונם)	16 איכרים	16 איכרים - בסיוע נשיהם ובניהם	תבואות חורף: שעורה וחיטה תבואות קיץ: דורה ושומשום	השעורה - רובה הושחתה בשל מיעוט גשמים ושרב החיטה: 5 שערים	שנה מעוטת גשמים משפחות גדולות קיבלו 150 דונם וקטנות 75-100 דונם
תרמ"ו ²⁴³	2,660	17 איכרים (174 נפשות)		כ-1,500 דונם חיטה ושעורה כ-1,150 דונם תבואות קיץ		
תרמ"ז (1887)	4,090	18 איכרים (182 נפשות)	45	תבואות הקיץ מן הנחלה החדשה - נמסרו למוכר הערבי	רווח של 1,060-1,540 פרנק למשפחה ²⁴⁴	ניטעו 11,500 עצי סרק
תרמ"ח	4,090	18			חיטה: עד 2 שערים. הרבה חיטה התליעה בשל השרב. ²⁴⁵	
תרמ"ט	4,090	18	2			2 איכרים בלבד עבדו בסיוע גויים

מתיחות זו בין גישת הברון ופקידיו לגישת האיכרים הלכה והחריפה. בלוך מצידו הקשיח את יחסו לאיכרים ואף אסר עליהם להתכנס שלא לצרכים דתיים, כדי למנוע התארגנות כנגד הפקידות²⁴⁶ ולתוך המערבולת הזו נוסף גם פולמוס השמיטה.

242. הצבי, ט' באייר תרמ"ה (24.4.1885), עמ' קט; המליץ, י"א בסיון תרמ"ה (25.5.1885), עמ' 567; הצפירה, י"ט בסיון תרמ"ה (2.6.1885), עמ' 160; הצבי, כ"ד באלול תרמ"ה (4.9.1885), עמ' קפו.
 243. הצבי, כ"ו באדר ב' תרמ"ו (2.4.1886), עמ' צג.
 244. ראו לעיל הע' 225, שסכום זה נראה מוגזם ואינו תואם את הדיווחים האחרים על יכול שנה זו.
 245. דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"א.
 246. חבצלת, י"ד באב תרמ"ח (22.7.88), עמ' 284. שם צויין שהפקודה נתלתה על ידי שליחו של בלוך בליל תשעה באב.

סוגיית השמיטה

ככל הנראה התלבטו האיכרים כיצד לנהוג בשמיטה. תלותה המוחלטת של המושבה בברון וההיתרים שהוציאו הרב מוהליבר לחובבי ציון והרב ספקטור לפקידות הברון היו בעלי משקל. יש לציין שבניגוד לפתח תקוה ולגדרה, זרעו איכרי מזכרת בתיה את השדות בשנת תרמ"ח כנהוג, ולא זרעו את כל השדות ערב השמיטה בתבואות חורף, כך שבשנת תרמ"ט אמורה הייתה האדמה להיזרע בגידולי השדה המשמעותיים. כאמור, כבר ערב השמיטה הופעל על האיכרים לחץ בעניין מצד נציגי הברון, אליהו שיד, אמיל פרנק ואלפונס בלוך.²⁴⁷ אולם למעשה, הכריעו הרוב לנהוג כפסיקת רבני ירושלים האשכנזים. תרמה לכך זיקתם בכלל לרבנות בירושלים ומכרעת הייתה עמדתו של הרב מרדכי גימפל יפה, אליו היו קשורים כאמור כבר בחו"ל. הרב יפה עלה ארצה בשלהי שנת תרמ"ח והתיישב ביהוד. בהגיעו ליפו, יומיים לפני ראש השנה תרמ"ט, ציינו בפניו כמה מן האיכרים, שבאו להקביל את פניו, את האיסור שהטילו רבני ירושלים לעבודה בשמיטה ואת החלטתם לקבל הכרעה זו כרבני המקום. הרב יפה, שסבר גם כן לאיסור, תמך בעמדת האיכרים ועודד אותם לדבוק בשביתתם.²⁴⁸ החלטה זו גובתה גם כאן, בטענה שהאדמה צריכה לנוח, לאחר שעובדה שנים רבות ללא הפסקה וללא זיבול, בפרט בשנים שקדמו להקמת המושבה, כאשר הפלאחים אריסי בעלי הקרקע עיבדו את האדמה באינטנסיביות. היבול הזעום של שנת תרמ"ח הובא כראייה לנכונות הטענה.²⁴⁹ החלטה זו העצימה את המשבר שבין בלוך לאיכרים. וכפי שנראה להלן היו גם מבין האיכרים שניצלו את פולמוס השמיטה להעצמת המשבר עם הפקידות.

בתחילת שנת השמיטה הוציעו האיכרים לפקידות, שבמהלך השמיטה הם יזבלו את אדמת המושבה שתשבות מזריעה, כשבמקביל הפקידות תשכור אדמה מן הכפר הסמוך ספריא, ותספק להם זרעים והוצאות. עבודת הפלאחים תיעשה בפיקוח האיכרים והמושבה תקבל חלק מן התוצרת כמקובל. שלושה איכרים עשו כך כבר בשנת תרמ"ח באדמות הכפר הסמוך עקיר "ויקחו להם לשתי שנים תרמ"ח ותרמ"ט, על פי התר רבנים וישכרו

247. ראו לעיל שער חמישי, הע' 221.

248. ראו הרב יפה במכתבו הגלוי (לעיל הע' 7). וראו במכתבו לבנו מב' בחשון תר"ן: "ואלמלא עליתי בשנה זאת ובאתי אה"ק [ארץ הקודש] בערה"ש [בערב ראש השנה] של שנת השמיטה, וישבתי סמוך לשתי הקלוניות, פתח תקוה ועקרונ, הי' נשכח חו"ש [חס ושלום] שם שמיטה בשנה זאת, ות"ל [ותורה לאל] שעלתה בידי לקיים ולעזור בזה" (יפה, אגרת, עמ' קא).

249. דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"א. ראו גם: חבצלת, י"ד בתשרי תרמ"ט (19.9.1888), עמ' י; הצפירה, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 109. וראו גם חיסין, מסע, עמ' 219.

להם עובדים בשנה הזאת, ורק בהמותיהם נתנו לעבוד".²⁵⁰ הצעה זו נדחתה כמובן על ידי הפקידות, מה עוד שהרווח הצפוי ממנה היה בעיקר מספוא לבהמות וקש לזבל.²⁵¹

מיד לאחר חג הסוכות, בכ"ג בתשרי תרמ"ט (28.9.1888) דרש בלוך שהאיכרים יביאו לבית פקידות את התבואות והמספוא שברשותם, כמו-גם רווחים שהרוויחו מעבודות מן הצד, והיא תדאג לכל מחסוריהם. כאמור היה זה חלק מן המתווה החדש שיזמה הפקידות, אולם הוא גם היווה גורם לחץ מרכזי על האיכרים לעבוד בשמיטה. האיכרים סרבו לפקודה זו, הן בשל התנגדותם למתווה הנזכר והן משום סירובם לעבוד בשמיטה.

החלטה זו הובילה לסכסוך חריף עם הפקידות. ככל הנראה בשלב זה חזרה בה הפקידות מן הדרישה לאחד את החלקות. הוחלט שהחלקות יישארו מחולקות ולא יאוחדו, אך עדיין הפקידות תאסוף את היבול, ותזקוף אותו לזכות כל איכר, שיקבל בשנתיים-שלוש הקרובות קיצבה חודשית, עד שיוכשרו התנאים לפרנסתם העצמאית של האיכרים.²⁵² אלא שמעבר לדרישה למסור את התבואה לפקידות ולחתום על התנאים ההופכים אותם לתקופה זו לכעין שכירי יום, עמדה המחלוקת בנושא השמיטה בעינה. בכ"ה בתשרי תרמ"ט עלו נציגי המושבה ירושלימה להתייעצות עם רבני ירושלים ועם הרב יפה ואלו הורו להם שוב שלא לעבוד בשמיטה.²⁵³

יצויין שהמהלכים החריפים שנקטו ושיינקטו האיכרים, נתקלו בביקורת מצדם של תומכים מובהקים בשביתתם של האיכרים. מרדכי דיסקין מפתח תקוה, שצייד בשביתת האיכרים ותקף בחריפות את עורך 'הצבי' על חלקו בליבוי המחלוקת ובמלחמתו בשמיטה, לא חסך ביקורת מאיכרי מזכרת בתיה על נהייתם אחרי מחרחרי ריב מן המושבה ועל שיתוף הפעולה שלהם עם אלעזר רוקח, כתב החבצלת. דיסקין ציין כי כבר בתחילת שנת השמיטה התריע בפני האיכרים שבמקביל להחלטתם המוצדקת לדעתו לשבות בשמיטה, עליהם לשמור על יחסים תקינים עם הפקידות, וכי אם ינהגו כך תכבד הפקידות בסופו של דבר את החלטתם, וגם אם תמנע מהם תמיכה - לא תמנע את שירותיה. הוא המליץ לאיכרים למסור את התבואה לפקידות, ובכך להדגיש שיש להם אמון בפקידות, אף שהם אינם מסכימים לעבוד בשמיטה. הוא ציין באוזניהם שכמות התבואה שבידיהם לא תספיק להם אלא לחודשים בודדים וממילא לא יוכלו להסתדר ללא תמיכה. אם יקשיבו לפקידות

250. על ההיתר המקובל לקבל את רווחי יבול שנת השמיטה, במצב שהיהודי רק מספק שוורים וזרעים והעבודה נעשית באדמת הגוי. ראו לעיל, שער שני, הע' 28.

251. דיסקין, דברי מרדכי, דף כז ע"א-ע"ב.

252. ראו במכתבו של שייד לפינסקר מראשית שנת תרמ"ט (לעיל הע' 238).

253. חיסין, מסע, עמ' 210; חבצלת, ז' בחשון תרמ"ט (12.10.88), עמ' 27-28; כ"א בחשון תרמ"ט (26.10.88), עמ' 45-47; וולק, כתר כהונה, עמ' 56. ראו לעיל הע' 12.

היא נתן להם מזון כפי שהתחייבה, ואם לא תעמוד בכך יוכלו בצדק לטעון כנגדה שפוגעים בהם אך ורק בגלל סיבות דתיות. לעומת זאת, סירוב לשתף פעולה יציג אותם כמתנגדים לפקידות הברון בכלל. אולם האיכרים סרבו להצעה, והאשימו את דיסקין שהוא משרת את הפקידות.²⁵⁴

בשלהי חודש חשון דרש בלוך מן האיכרים לעבוד על סמך ההיתר שנשלח אליו. שני איכרים בלבד, יהושע רובינשטיין ואליהו משה הרשקוביץ, החליטו לעבוד ונתקלו בעוינות רבה.²⁵⁵

על פי התיאור בחבצלת, בא' בכסלו תרמ"ט (5.11.1888) חזר בלוך לעקרון והציג בפני האיכרים את נוסח ההיתר ודרש מן האיכרים לעבוד. האיכרים ציינו בפניו שנוסח ההיתר אינו מתיר עבודת יהודים וכי עבודה על ידי גויים אינה משתלמת. אולם בלוך, שלא הבין עברית, טען שלא יסטה מן הכתוב בהעתקה לצרפתית של ההיתר, בה לא מופיעה כל הגבלה על עבודת יהודים, וכי הוא מודיע שאם לא יצאו לעבוד ישללו מהם תמיכה ושירותי הנדיב.²⁵⁶ אולם לפי תיאורו של מרדכי דיסקין הוויכוח לא נסב על מלאכות הזריעה והקצירה, כיון שלבלוך הובהר שיש אמנם רבנים המקילים גם במלאכות אלו, אך הפקידות בפריז קיבלה את דעתו של הרב ספקטור שהחמיר שמלאכות אלו תיעשנה על ידי גויים.²⁵⁷ הוויכוח היה בנוגע למלאכת החרישה, שהרב ספקטור לא התייחס אליה

254. דיסקין, דברי מרדכי, דף ג ע"ב-ה ע"ב.

255. כך תיאר זאת מרדכי לובמן, גיסו של הרשקוביץ, במכתב למ"ל: "שתי משפחות בעקרון גלו דעתם ללכת לעבוד, ובעד זה נדו אותם ולא יעמדו בתוך ד' אמות שלהם, וגם את הנערים השוכבים גרו בהם להתקלס בהם ובכל היוצא מדלתי ביתם. ביום אחד בהיר בשחקים כתבו הנערים חרפות על רקועי פחים ותלו אותם בצואר הכלבים, אשר הוליכום ברחובות המושבה, ואח"כ השליכו אותם בבתי המשפחות המנוודות, ויכתבו ויעשו צלמים על קירות הבתים ויתהוללו ויריעו" (המליץ, י"א באדר א' תרמ"ט (12.2.1889), עמ' 1. הכותב הוא לובמן, בעילום שם, ראו לעיל שער חמישי, הע' 40). במכתב לז"ד לבונטין, מכ"ו באדר תר"ן, ציין לובמן בקצרה: "ואחותי בעקרון סבלה יסורין ורדיפות על חללה שנת השמטה" (דרויאנוב, כתבים, 1079; לובמן-חביב, מרדכי לובמן, עמ' 95). ככל הנראה ביקשה המשפחה לעזור בשל כך את המושבה ושייד הציע להם לעבור לראשון לציון (המגיד, י"ט בתמוז תרמ"ט (18.7.1889), עמ' 220), אף שבסופו של דבר נשארה במושבה. על המתחות בין משפחות השוכתים לבין משפחת רובינשטיין, ראו גם: דיסקין, דברי מרדכי, דף ה ע"א. ארקין, נחשוני השמיטה, עמ' 96, הע' 4, קבע משום מה ששתי המשפחות רק גילו דעתן בתחילת השמיטה להסתמך על ההיתר אך למעשה בלחץ שאר המשפחות נמנעו מעבודה. קביעה זו שגויה, כמוכח להלן.

256. חבצלת, י"ד בכסלו תרמ"ט (18.11.1888), עמ' 67.

257. אמנם נראה שבלוך דרש שהם ישכרו את הגויים לעבודה, שהרי כל משפחה הייתה אחראית על החלקות שלה. כך נראה במפורש מן הדיווח בחבצלת על שני האיכרים שהסכימו לעבוד (ראו להלן הע' 260) וכך נראה גם מלשונו של מרדכי ניימן, בדיון בבית הדין ביפו בי"ב בטבת תרנ"ג (31.12.1892) כשהביא ראיה לכך שהאיכרים לא היו בעת השמיטה שכירי יום: "ואיך יכלנו לשכור אנשים אחרים - ערבים

מפורשות, ומקורביו של בלוך טענו בפניו שמלאכה זו אינה מוזכרת בתורה וממילא היא כלולה בהיתר. "ואנחנו ראינו" - ציין דיסקין - "שלא חפץ ה' [אדון] בלאך להעבירנו על דת יהודית כי הוא פקד על הקולוניסטים שעבדו בשמטה לבלתי זרוע בעצמם וכן בלתי לתת בעצמם הגזע מהנטיעות לתוך החפירה כי גם זה בכלל זריעה. וה' בלאך יודע רק בכתב צרפתי, והם אמרו לו כי ממכתב הגאון רי"א [ר' יצחק אלחנן] נראה כי מותר לחרוש בעצמם, רק הם חפצים לעשות עפ"י רבני ירושלים, מפני זה הכריחם לחרוש בעצמם".²⁵⁸ מאוחר יותר צויין גם בחבצלת שהוראת בלוך הייתה לשני האיכרים שיצאו לעבוד "כי הם יחרשו וגוים יזרעו".²⁵⁹

ואכן, בהתאם לפסיקת הרב ספקטור נעשו עבודות הזריעה והקציר של שתי המשפחות על ידי גויים שהובילו את התבואה לראשון לציון. שם גם דשו אותה גויים. את החרישה עשו כאמור האיכרים עצמם, אם כי נעזרו גם בעבודת גויים.²⁶⁰

למעשה יבול החיטה היה נמוך מאד כדלהלן:²⁶¹

קציר	זריעה	
35 כלי	25 כלי	יהושע רובינשטיין
20 כלי	17.5 כלי	אליהו משה הרשקוביץ

- לעבוד? הרי שגם בעצם השמיטה היינו בעלי האדמה ושעל כן שבתנו! " (אצ"מ 25/32, עמ' 3. פורסם בשינויים קלים בהמליץ, כ"ו בניסן תרנ"ג (12.4.1893), עמ' 6). אך נראה שעניין זה לא נתפס גם על ידי האיכרים כחילול השמיטה, וטענתם כנגד זה הייתה מנימוק כלכלי, כפי שצויין בחבצלת שהאיכרים טענו שאינן יכולים למלא אחר התנאי של שכירת גויים "יען אם נבא לעבוד בנכרים אזי יצא שכרנו בהפסד" (חבצלת, י"ד בכסלו תרמ"ט (18.11.1888), עמ' 67). יש לציין שהפקידות שילמה את שכירת הערבים למלאכת הזריעה של שני האיכרים שהסכימו לעבוד (להלן הע' 260), ואולי היא עשתה זאת במסגרת ניסיונה לשכנע את האיכרים לעבוד.

258. דיסקין, דברי מרדכי, דף כב ע"ב-כג ע"א.

259. חבצלת, א' באדר א' תרמ"ט (1.2.1889), עמ' 158.

260. דיסקין, דברי מרדכי, דף כו ע"ב. בחבצלת, א' באדר א' תרמ"ט (1.2.1889), עמ' 158, צויין כי שני האיכרים שכרו את הגויים הן לזריעה והן לחרישה ובלוץ הסכים לשלם רק עבור הזריעה ולא על החרישה כי זו היתה לדבריו צריכה להעשות על ידי האיכרים עצמם. כאמור מדברי דיסקין נראה שרק חלק מן החרישה נעשתה על ידי גויים, ויתכן ממילא שהוויכוח היה האם הם היו צריכים לשכור עובדים נוספים לחריש.

261. דיסקין, שם, דף כו ע"א-ע"ב. דיסקין העריך שם את ההוצאות וההכנסות מיבול זה כדלהלן. הכנסות: 110 פרנק לערך (להערכתו רק חלק מן היבול היה שווה 3 פרנק לכלי, וחלקו ירוד ושווה 1.5-2 פרנק לכלי) הוצאות: כ-1,000 פרנק [על זרעים (לפי שער של 5 פרנק לכלי חיטה בשנת תרמ"ח)], ושכר עבודת הגויים על הזריעה, עזרה בחריש, קצירה, דישה, ניכוש ושמירה]. וראו עוד דברי פינס במכתב מי"ד באלול תרמ"ט (10.9.1889): "מארה נשלחה בקציר אלה מבני עקרון ובני פתח-תקוה אשר זרעו השנה הזאת גם תבואת החורף, כי תחת חטה עלה להם חוח, ולא יצא הפסד הוצאות הקציר בשכר התבואה" (כתבים, 1373).

כאמור, שאר האיכרים לא זרעו כלל ובהמשך יימנעו אף מלחרוש את האדמה לקראת שנת הזריעה הבאה.²⁶² האיכרים הבהירו כי אינם מוכנים לעבוד מן הסיבות הבאות:

א. הם מחוייבים לפסק רבני ירושלים, הקרובים למושבות ויודעים את מצבם לאשורו.

ב. מה עוד שנוסח ההיתר מעורפל ואף הותנה בהסכמת רבני ירושלים האוסרים אותו.

ג. הפקידות גם אינה ממלאת את התנאים שהציב ההיתר.²⁶³

בב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888), נתלתה על בית הפקידות בראשון לציון מודעה מטעמו של בלוך, המציינת שלאחר שהגיע היתרו של הרב ספקטור והמכתבים הנלווים ששלח הרב לרב צדוק כהן ולמיכאל ארלנגר, מודיעה הפקידות כי תופסק התמיכה למתיישבים שימנעו מלעבוד על פי ההיתר.²⁶⁴ בחצלת צויין עוד "שהשמועה עוברת" שבלוך הודיע לבני עקרון בשם אמיל פרנק שאם לא יצאו לעבוד תינתן אדמתם לעיבוד על ידי הפלאחים.²⁶⁵

חוסר האמון בין האיכרים לפקידות התבטא בפעולה חריפה שנקטו האיכרים. בחודש כסלו נתבקשו האיכרים למסור את השוורים שברשותם, שממילא לא עבדו, לצורך עבודות תשתית שעשתה הפקידות בקסטינה. האיכרים סירבו, מחשש שהשוורים יילקחו מהם לצמימות. מרדכי דיסקין התרה בהם שפעולה זו היא הרת אסון.²⁶⁶ גם פינס ניסה בכל כוחו להשפיע על האיכרים שימסרו את השוורים, ובכך יכובדו על ידי הברון שיראה ש"באמת

262. כפי שציין לובמן במכתבו למ"ל, מיום ב' בכסלו תרמ"ט (6.11.1888) (כתבים, 1272), ש"גם בשנה הבאה לא יוכלו לזרוע החיטים כי הרבנים אסרו גם את החרישה בשביל הזריעה בשנה הבאה". לובמן היה גיסו של אחד משני האיכרים שעבדו בשמיטה. אחיעזר ארקין, נחשוני השמיטה, עמ' 60, העיר על טענה זו: "לחשש ששומרי שביעית לא יוכלו לזרוע חיטים לאחר השמיטה, כידוע אין יסוד", אולם, כפי שפירט מרדכי דיסקין, לחריש מקדים בקיץ, הייתה יכולה להיות משמעות מכרעת על צמיחת יכולי החורף שאחריו (ראו לעיל הע' 203).

263. דיסקין, מסע, עמ' 222.

264. ראו לעיל הע' 23.

265. חצלת, י"ד בכסלו תרמ"ט (18.11.88), עמ' 67.

266. דיסקין, דברי מרדכי, דף ה' ע"א-ע"ב; הנ"ל, מאמר מרדכי, דף סג ע"א. וראו גם במכתב הברון רוטשילד לרב צדוק כהן מ"ט באלול תרמ"ט (15.9.1889): "הלא השוורים שלהם שאינם עובדים, אוכלים בכל זאת. דרשתי שוורים אלה שהם שלי למשך שנת השמיטה לסלול דרכים, להוביל מים לקוסטינה, שעדיין אין לה באר משלה. הם סירבו" (כתבים, 1383).

ובתמים פחד השמיטה עליהם" בלבד, "והשיב להם את חסדו ביתר שאת".²⁶⁷ עמדה דומה הציג באוזניהם הרב יפה, לאחר שבאו לשאול בעצתו. אולם האיכרים לא נענו, כפי שציין מרדכי דיסקין:

לעת העבודה בקשו מהם כי יתנו את השורים למקוה ישראל לעבודה, וככלות השמיטה ישיבום לבעליהם כי אינם חורשים במ למה להם להאכילם, אבל לא שמעו להם ולא נתנו גם השורים, ובאו למושב יהוד להרב הגאון ר' מרדכי גימפל לשאול בעצתו וייעץ להם כי יתנו התבואה וגם השורים וישמעו את אשר יצוה עליהם האדמיניסטרטור ציע [...]. אבל המחרחרי ריב לא שמעו לעצת הרה"ג [הרב הגאון] ומכש"כ [ומכל שכן] שלא שמעו לעצתי. מה עשו הלכו וקבלו לפני רבני ירושלים, כי חפצים להעביר אותם על דת וכתבו בעתונים כי הנדיב הביאם לאה"ק וכעת מעבירים אותם על דת, הגם כי הכותבים המחרחרים הראשונים לא ראו מעולם את העיר רוזינאי.²⁶⁸ כשמוע זאת הרה"ג מ"ג [מרדכי גימפל] ז"ל בקשני לילך עקרונה על יום הש"ק ולהטיף לפנייהם על דבר השלום [...] באתי ביום ה' [...] והתאספו יחד להתייעץ, וביום ר' עש"ק בא אלי אחד מן הרומענים "גאלד" שמו ואחרי בקשת סליחתי על כי אינם מסכימים שאטף לפנייהם בדבר השלום, יען כי חושדים אותי שנשלחתי מהאדמיניסטרטור ציע ע"כ אין להם לשמוע דברי שלום ממני. והשבתי דבריהם להרה"ג הנ"ל.²⁶⁹

בשלב זה החל המזון לאזול מבתי האיכרים, ובאמצע כסלו תרמ"ט הם החליטו לשוב ולהתייעץ עם רבני ירושלים ועם הרב יפה, ששהה באותו הזמן בירושלים. הם פנו לרב נפתלי הרץ הלוי מיפו, שנתן בידם מכתב תמיכה, שיועד ככל הנראה לרב יפה.²⁷⁰ נציגי עקרון עלו לירושלים, ובקשו סיוע מידי מראשי הקהילה האשכנזית. הם ציינו שמצבם קשה, לחלקם תם הלחם ולאחרים יספיק לעוד כמה שבועות בלבד. הם ציינו ששייד הודיע

267. כתבים, 1388.

268. דיסקין האשים שם ש"מסיתי המחלוקת היו ארבעה אנשים ילידי רומאניא" שישבו בירושלים בחוסר כל ונוספו למושבה לאחר ששייד הסכים לצרפם למושבה לבקשת ר"ד פרומקין, "ואח"כ נעשו מסיתי מחלוקת של כל האכרים". הוא ציין שכבר קודם השמיטה הם התעמתו עם גנן הפקידות, בריל, שבא אף הוא מרומניה, על רקע דרישתו לציית להוראותיו: "המה חשבו הן ה' בריל הוא איש רומאניא ואנחנו רומנים אנחנו כלנו מיוחסים שוים אנחנו ולמה יתגאה וימשול עלינו? בהיותי ביפו ופגשתי את אחד מהעקרונים שאלתי בשלומי ודברתי להם על מה ולמה תחלוקו, על זה גילה לי כי יחכו לשנת השמיטה ואז יהי' [ה] מחלוקת בדבר השמיטה ואז יהי' עת לנקום בהאדון ברילל. ע"ז [על זה] השיבותי להם כי הרחקתם ללכת במחשבתכם, אל תשמעו להמסיתים לכם לא נאה לבא במחלוקת".

269. דיסקין, מאמר מרדכי, דף סג ע"א-סג ע"ב.

270. ראו מכתב רי"מ פינס לדוד ילין מט"ז בכסלו תרמ"ט (אצ"מ A.153/36). ולעיל הע' 35.

להם שלא יקבלו תמיכה אם ישבתו, אם כי הבהיר להם כי לא יקפיד עליהם אם יבקשו סיוע מבחורין. בפועל רק לאחר התערבות הרב יפה ששהה בעיר הושג, ב"ח בכסלו תרמ"ט, עבור אנשי המושבה, סכום של 500 פרנק, בהלוואה מהוועד הכללי, עד שיגיעו התרומות מחו"ל.²⁷¹

בחודש טבת נעשו ניסיונות להגיע להסכמות בין הפקידות לאיכרים. הירש הודיע כי אנשי עקרון לא צריכים לחתום על התנאי ההופך אותם לשכירי יום, אולם עליהם לעבוד בשמיטה כדי לקבל תמיכה. העקרונים סרבו לכך.²⁷² לבקשת בלוך נועדו ריי"מ פינס ור' מיכל ליב כץ, ביהוד, עם הרב מרדכי גימפל יפה והרב נפתלי הרץ הלוי, בניסיון לגבש נוסח מוסכם עליו יחתמו האיכרים. האיכרים סרבו לחתום על המכתב שניסח פינס, בו נכתב שהם מבקשים את סליחת הברון והפקיד על פגיעתם בהם ובתמורה תינתן להם תמיכה. האיכרים סרבו בטענה שלא יעשו שקר בנפשם להודות במה שלא עשו.²⁷³

בחודש אדר, כנראה לקראת זריעת הקיץ, נעשה ניסיון להגיע לפשרה בנוגע לעבודה בשמיטה. הירש פנה אל האיכרים וביקש שיסכימו "לעבוד בשמיטה כפי היתר הרי"א [הרב יצחק אלחנן] וכפי שיבארהו הרב מיפו". גם פינס התערב וניסה בכל כוחו "לפתותם למלא את הדבר הזה, ובידי הכינותי להם את הנוסח, והרבה נטפלתי עם ידידנו הרב הרמ"ג [הרב מרדכי גימפל] נ"י עד היה גם הוא לי לעזרה לדבר על לבם לחתום על הנוסח הזה",²⁷⁴ בפרט כנראה כיון שהאיכרים נדרשו שוב לחתום על התנאים ההופכים אותם למעשה לשכירי יום.²⁷⁵

בשלב זה עשו איכרי עקרון ניסיון לגייס תרומות במערב אירופה. לשם כך נשלחו שניים מתושבי המושבה, יעקב ארקין וחיים משה פרס, במימון ועד השמיטה. אך בהגיעם לאלכסנדריה, בתחילת אדר ב' תרמ"ט, התברר להם שיהודי המקום מסרבים לתמוך בהם, וקוראים להם לעבוד על פי ההיתרים ולקבל את מרות הברון. "ברב עמל ובכיות עלה בידם

271. ראו לעיל הע' 31.

272. חבצלת, י"ב בטבת תרמ"ט (16.12.1888), עמ' 101.

273. חבצלת, י"ט בטבת תרמ"ט (23.12.1888), עמ' 111. לדברי הכתב, הרב הלוי אמר אחר כך לשניים מאיכרי עקרון, משה מאלער ויעקב לאסקוסקי, כי מכאן ואילך לא ישתף פעולה עם פינס וכץ, כיוון שהם פועלים "רק לרעת האיכרים ובזיון הרבנים". לא ברור מה המקור לדיווח זה.

274. כתבים, 1388.

275. חבצלת, ז' באדר א' תרמ"ט (8.2.1889), עמ' 165. וראו גם תלונתו של פינס המצוטטת במכתב תשובה שכתב לו מל"ל בט"ו באדר ב' תרמ"ט (18.8.1889), ש"הפקידות חפצה לכבשם (את העקרונים) לעבדים ממש" (כתבים, 1301). וראו שם תשובתו החריפה של מל"ל.

לאסוף סך מצער בין אחינו הספרדים והאשכנזים פה שיהיה בידם להוצאות דרכם לשוב מכאן למקומם אל המושבה".²⁷⁶

חוסר האמון בין האיכרים לפקידות גבר. עם בואו של שייד לארץ, באביב תרמ"ט, ביקש הרב יפה ממרדכי דיסקין כי ינסה להידבר עם שייד ולנסות ליישב את ההדורים, שהאיכרים ימסרו את השוורים לפקידות והפקידות מצדה לא תכפה עליהם את העבודה בשמיטה. אולם המהלך נחל כישלון חרוץ, כפי שתיאר מרדכי דיסקין:

בעת ההיא בבא האדון "שייד" לאה"ק ובקשני הרה"ג [הרב הגאון] הנ"ל כי אוסיף ללכת לדבר את האדון "שייד" אולי אביא את השלום הלכתי ובאתי לראשון לציון לבית האדמיניסטרציע, ואמרתי כי חפצי לראות פנים את האדון "שייד", ה' אוסויעצקי כשמעו חפצי, עלה למכפלה השני, והאדון שייד ירד ונתן לי שלום ולא שאלני על מה באתי ומה בקשתי רק התחיל לדבר עמדי על דבר החבצלת אשר המו"ל היה לפניו ידו הנאמן ועתה גרם חסרונות רבות נגדו ונגד הפקידים וכן ה' השיחה ערך חצי שעה [...] והבינתי מתוך דבריו כי אסויעצקי אמר לו שהנני מחותנו של מו"ל החבצלת ובאתי לעשות שלום ביניהם, וכשכלה לדבר התחלתי אני לדבר בעניני העקרונים ובענין השלום, ותיכף נהפך לאיש אחר ודבר אלי בכעס, כי יגרש את כל העקרונים וישלח בחורים על מקומם, ואמר לי בחורנו בעזות אינני צריך לסרסורים, ויותר לא חפץ לדבר. ופה ראיתי גודל השנאה. ספרתי כ"ז [כל זאת] להרה"ג ונתמלאו מתניו חלחלה. הרה"ג כתב לרבני ירושלים, ונשאר אצלנו בהסכם כי אצא בכתב נגדם אולי יבושו, אולי ישובו מדרכם.²⁷⁷

יש לציין נקודה חשובה שהיוותה גורם משמעותי בהמשך העימות שבין הפקידות לאיכרים בשלב זה, וזו החלטתה של הפקידות לשנות את יעוד הקרקע של המושבה

276. מתוך מכתבו של שמחה שולמן מצפת, המגיד כ"ד בניסן תרמ"ט (25.4.1889), עמ' 127. וראו עוד: תדהר, חלוצי הישוב, א, עמ' 404, ע' אחד-עשר ראשוני עקרון, ועמ' 406, ע' חיים משה פרס. שולמן ציין שלרשות השליחים עמדו 4 לירות סטרלינג (כ-125 פרנק) (המגיד, שם), אולם בפירוט הוצאות ועד השמיטה (חבצלת, כ"ט באדר תר"ן (21.3.1890), עמ' 175) מצויין שמדובר היה ב-1,199 גרוש (=220 פרנק). תדהר מצייין (שם) שהסכום שאספו באלכסנדריה להוצאות הדרך היה 100 רובל (=כ-250 פרנק).

277. דיסקין, מאמר מרדכי, דף סג ע"ב-סד ע"א. דיסקין הוסיף שם כי בעקבות זאת פרסם בספרו 'דברי מרדכי' שיצא בשנת תרמ"ט, דברי ביקורת קשים על מחרחרי הריב ממזכרת בתיה, דבר שעורר עליו את רוגזם. "הבעלי מחלוקת היו באים לירושלים (ומסתמא ה' להם עזר מן הצד) כשנודע להם מחבורי שאני אינני נושא לפנים להם, דברו כזבים שהפקידים נותנים לי די זהב [...] וכן הלשינו עלי אצל הרה"ג מבריסק ז"ל, אצל מחותני מו"ל החבצלת, ואצל כל הרבנים, אבל לא נתפעלתי מדבתם הרעה עלי [...] אני עשיתי הכל אך למען השלום [...]".

מפלחה למטעים. שייד הבהיר לאיכרים כי אחרי שראה הנדיב "שגם בהיותם אכרים שלמים יודעי מלאכתם לא הגיעו אחרי חמש שנים לפרנס את עצמם, ובכל שנה ושנה צעקו ללחם וגם לשאר דברים, אמר הנדיב בלבו, כי על כן לא הגיעו למטרתם, כי לא על הדגן לבדו יחיו בעלי המושבות, וצריך להכין עבורם גני ירק לירקים שונים וגם אילנות עושי פרי למיניהם, והוא יבקר ויברר להם מה שראוי לנטוע שם, ויחיו בריוח ולא בצמצום". שייד הבהיר שעד שהאילנות ישאו פרי מכניס, הם יקבלו תמיכה מן הנדיב ומשכך "אי אפשר שלא יהיו לפני הנדיב כשכירי יום עד גמר הנטיעה, והשכר ינתן להם לא לבד כפי מלאכתם אך גם לפי צרכיהם". לאחר שיחלו המטעים לתת פרי, יקבלו האיכרים את המטעים תמורת תשלום מחיר האדמה וההוצאות שהוצאו עליה, אותם ישלמו לנדיב "ברוב השנים כאשר יושת עליהם לפי חסדי הנדיב".²⁷⁸

האיכרים שללו מהלך זה בתוקף, הן כיוון שהורגלו לגידול תבואות מנעוריהם, והן משום שסברו שניתן להגיע לתוצאות אופטימליות, בפרט אם הפקידות תרחיב את שטחי הפלחה. הם גם חששו מאד להשתעבד כשכירי יום לפקידות.²⁷⁹

במהלך השנה הוטלו על האיכרים השוכתים סנקציות הולכות וגוברות. בנוסף לתמיכה שנשללה מהם, נשללו מהם שירותי רופא ותרופות וכן תשלומי המורים והשוחט.²⁸⁰ בלוח דרש עתה לסלק את יעקב גולד בו ראה מסית ראשי, וכן למזג את החלקות ולבטל את גבולן. כן דרש מכל מתיישב להגיש דו"ח על חובותיו לברון וחזר על הדרישה לאשר בחתימה שאינם אלא שכירי יום ושהאדמה שייכת למעשה לשמואל הירש. אף נשמע איום שאם לא יעשו כן הם יגורשו מן המושבה. האיכרים סרבו לשתף פעולה. בשלב מסוים אף נלקחו מהם הפרדים "מסובבי גלגל שאיבת המים". בשל מחלת השפעת שפשטה באותה שנה רבים חלו ואושפזו בירושלים, הילדים הסתובבו בטל, האיכרים מכרו את סוסייהם

278. פרטים אלו עולים ממכתב תשובה של ארלנגר לרב מוהליבר בח' באלול תרמ"ט (4.9.1889) (כתבים, 1372). הציטוטים הם מלשון מכתבו של ארלנגר.

279. ראו בסמוך. וראו עוד חיסין, מסע, עמ' 225. אֶזְכוּר כְּלָלִי שֶׁל הַמַּפְגֵּשׁ הַכוּשֵׁל בֵּין שִׁיד לְאִיכָרִים וְבוּ בִיקוּרָתָם עַל אֲנָשֵׁי עֶקְרוֹן שֶׁלֹא קִיבְּלוּ אֶת "הַצַּעַת כְּבוֹד הָאֲדוֹן שִׁיד הַי", אֲשֶׁר הִצִּיעַ לִפְנֵיהֶם לְטוֹבָתָם וְאֲשֶׁר, "צִיָּין דוֹד בּוֹימְגֶרְטֵן מִירוּשָׁלַיִם בְּדִיוּחוֹ מִכ"ז בְּסִיוֹן תַּרְמ"ט (הַמְּלִיץ, י"ט בְּתַמוּז תַּרְמ"ט (18.7.1889), עמ' 3-2).

280. הַצִּפּוּרָה כ"א בְּשַׁבַּת תַּרְמ"ט (23.1.1889), עמ' 3. הַדִּיוּחַ מֵא' בְּשַׁבַּת תַּרְמ"ט מֵאֵת מ. מִן (הוּא מִיכָל מִיכָלִין, מִזְכִּירוֹ שֶׁל הָרֵב סֶלֶנְט רָאוּ בְּמִכְתָּבוֹ שֶׁל יוֹדִילוּבֵיץ לִיל"ג (סֶה"ל, אוֹסֶף יל"ג, 104 761 01 *4, ARC, מִכְתָּב 3); קְלוֹיזֶנֶר, הַתְּנוּעָה, ב, עמ' 334, הע' 32); חֲבַצְלֵת, י"ב בְּסִיוֹן תַּרְמ"ט (11.6.1889), עמ' 270; כ"ב בְּסִיוֹן תַּרְמ"ט, (21.6.1889), עמ' 282.

וחלק מן השוורים, ומחוסר מספוא מתו חלק מן הבהמות שברשותם. הפקידות אף הגישה תביעות משפטיות כנגד ששה מאיכרי המושבה, בבית המשפט ביפו.²⁸¹

כאמור, מי שסייע בידי האיכרים השובתים היה ועד השמיטה בירושלים. אולם התרומות שאָרְגַן עבורם הוועד היו מועטות והספיקו בקושי ללחם ולזריעת השנה הבאה, כדלהלן:²⁸²

הוצאות שהוציא ועד השמיטה מתרומות, בין תשרי תרמ"ט לטבת תר"ן - בפרנקים ²⁸³	
להוצאות שונות בעקרון	879.5
מצות, יין והוצאות חג הפסח לעקרון	613.5
תבן	712
למלמדים בעקרון	198.3
זרעים	843
הוצאות נסיעה לחו"ל של שליחי עקרון	220
לחלוקת קמח וכסף מזומן על ידי הרב יפה והרב הלוי	6,584
טיפול רפואי בבית חולים ביקור חולים לחולים מעקרון	57.8
הוצאות משרדיות שונות ותשלומי סופרים ושמיים	985
נסיעות ליפו עבור אנשי עקרון	92
יתרה	85
סך-הכל	11,270.1

בשל מצבם הקשה עלו נציגי המושבה לירושלים "וירעישו את העיר בצעקותיהם ויתאספו אספה גדולה בבית הרב הגאון מוהריל"ד נ"י ויטכסו עצה כדת מה לעשות להציל את האכרים האלה". באסיפה הוחלט לשלוח ליפו את הרב יפה ואת הרב שאול חיים

281. חבצלת, י"ב באב תרמ"ט (9.8.1889), עמ' 326; קלויזנר, שם, עמ' 353; ארקין, נחשוני השמיטה, 47-55, והמקורות מעיתונות התקופה שהביא שם; אפל, בתוך ראשית, עמ' 252; חיסין, מסע, עמ' 222-223. וראו במכתבו של הרב יפה לרב מדוברובנא מכ"ז באלול תרמ"ט (ארקין, לתולדות, עמ' 109).
282. וראו עוד במכתבו של הרב גימפל יפה לבנו, בב' בחשוון תר"ן (28.10.1889): "ונחוץ להושיעם עוד יותר מחצי שנה ולבד מזונותם לחם יבש עולה 50 ר"כ [=125 פרנק] לשבוע. גם עתה צריכים לזריעה ערך קרוב לאלף ר"כ [=2,500 פרנק]" (יפה, אגרת, עמ' ק).
283. חבצלת, כ"ט באדר תר"ן (21.3.1890), עמ' 174-176. רוב ככל הכסף הוצא לצרכי מזכרת בתיה. 700 פרנק בלבד ניתנו למשפחות בפתח תקוה (ראו לעיל הע' 185).

הורוויץ מדוברובנא כדי להשפיע על בלוך לבטל את הגזירות על האיכרים, ואם הדבר לא יצלח לפנות לרב ספקטור שישפיע על הברון בעניין.²⁸⁴

בחדש אב שלח הרב סלנט מכתב לארלנגר "ובו שפך רוחו ויודיעהו כי אך שקר טפלו עליו וישימוהו לשונא הישוב, בעוד אשר כל לבבו ונפשו נתונים ליעודי בני" ולתקותם, וכי ישר מאד בעיניו דבר הישוב". בין היתר ביקש לחמול על אנשי עקרון.²⁸⁵ אנשי עקרון מצדם נועדו, ערב תשעה באב, עם ראשי הוועד הכללי בירושלים וביקשו את סיועם הכלכלי, בשל סירובם לחתום על הפיכתם כשכירי יום. ראשי הוועד דחו פנייה זו וציינו שבניגוד לתביעה הצודקת בחדש כסלו שלא "לעבור על פי המחמירים" בשמיטה, אין הם רואים כל הצדקה שלא לחתום עתה על תנאיו של הברון. הם גם דחו את החשש שהעלו הנציגים, שהפקידות עלולה לכפות עליהם חילול שבת וכדומה. ר' יוסף ריבלין ציין בהקשר זה את התרשמותו האישית מביקורו בראשון לציון, כשנוכח לדעת שהפקידות מזהירה שתעניש את מי שיטלטל מחוץ לעירוב, ומפגישתו עם ידידו צבי לבונטין, ממייסדי ראשון לציון, שאף הפקיר את כרמו בשנת השמיטה. השליחים נועדו עם הרב סלנט שאף הוא הביע את התנגדותו למהלכי המושבה. כפי שדווח עוד בעיתון הצפירה:

ואחרי כן הלכו השלוחים גם לבית הגאון ר"ש סלאנט נ"י, וגם הוא דבר עליהם כדברים האלה ועוד הוסיף: "גם בפעם הראשונה חותי דעתי ועצתי כי חלילה לתמוך בידי אלה הממרים פי הנדיב שיחיה, בידעי מראש כי הדבר הזה יביא בכנפיו חירופים וגידופים וחלול השם הגדול, וחלול שם ירושלים, כאשר עיניכם הרואות היום,²⁸⁶ אולם בכל זאת לא חפצתי לכרות אוכל מפכם בראותי כי רבים הם המחליטים לתמככם ולסעדכם, אבל כעת אחרי אשר הדבר תלוי

284 הצפירה, ט"ו בתמוז תרמ"ט (14.7.1889), עמ' 549. דיווחו של חיים מיכל מיכלין מירושלים. בדיווח מ' באב תרמ"ט (כנראה אף הוא של מיכלין ראו בהערה הבאה), צויין הדבר שוב וממילא יוצא שהדבר טרם נעשה עד אז.

285 הצפירה, כ"ט באב תרמ"ט (26.8.1889), עמ' 738. על הדיווח מ' באב תרמ"ט חתום N.N. ויש לשער שהכותב הוא מיכל מיכלין (ואולי רומזים ראשי התיבות לאותיות מ.מ. בכתב הרוט). על נוהגו של מיכלין להשתמש בכינויים שונים בדיווחיו בעיתונות ראו פרידין, זיהויי שמות, עמ' 558-559, ולעיל הע' 280.

286 נראה שהרב סלנט רמז כאן לפולמוס החרף שפרץ בעיתונות סביב מכתבו הגלוי של הרב מרדכי אלישברג לאנשי פתח תקוה, עקרון וגדרה בו בהחיר את עמדתו בנוגע להיתר העבודה בשמיטה (ראו לעיל, שער חמישי, הע' 21), כשהוא תוקף בחריפות את הניסיון לממן את האיכרים השוכתים מכספי ה'חלוקה', ומותח ביקורת נוקבת על סדרי החלוקה בכלל ועל יחס חלק מן הממונים להתיישבות החדשה. מכתב זה גרר תגובות שונות, כאשר בצד תגובות מתוננות, נכתבו גם דברי השמצה בוטים כנגד הרב אלישברג דבר שעורר תגובות קשות מצד חובבי ציון, והסתייגות נחרצת מצד הרב סלנט. על כל העניין ראו: קלויזנר, התנועה, ב, עמ' 340-346.

בכם, הנני מחליט החלטה גמורה ושלמה לבלתי תת לכם כל חנינה! "ויראו השלוחים כי לא פעלו מאומה, ויקבלו לעת עתה ברכת הפרידה".²⁸⁷

במקביל נידונה טענת אנשי עקרון באסיפת חובבי ציון בוילנה, בט"ז באב תרמ"ט. הרב מוהליבר שטח בפני באי האסיפה את טענותיהם של אנשי עקרון "על החדשות הנעשות עתה במושב עקרון" כפי שהציגו לו במכתב. באסיפה הוחלט לכתוב לאנשי עקרון לקבל עליהם את תנאי הנדיב.²⁸⁸ בכ"ג באב תרמ"ט שלח מל"ל את פרוטוקול האסיפה ואת המכתב לאנשי עקרון לר"מ פ"נס וביקשו בשם הרב מוהליבר ורש"י פ"ן למסור את המכתב לאנשי עקרון ולפעול במרץ ליישוב הסכסוך.²⁸⁹

אנשי עקרון פנו במכתב גם לנצי"ב מוולוז'ין בו ביקשו "לאסוף אסיפות לישועתם ולרווחתם". במכתב לרש"י פ"ן, מ"ב באלול תרמ"ט, ציין הנצי"ב כי על אף השתתפותו בצערם הוא אינו חושב שנכון לנקוט באופן שביקשו, וביקש מפ"ן לפעול לטובת אנשי עקרון שבתום ליבם שמעו בצדק לקול רבני ירושלים ושמרו את השמיטה.²⁹⁰

הרב מוהליבר מצדו פנה במכתב לנצי"ב, וביקשו לשכנע את אנשי עקרון לחתום על תנאי הפקידות:

בעז"ה. עש"ק [ערב שבת קודש] ט"ב [י"ז] אלול תרמ"ט

כבוד ידיד ה' וידי"נ [וידיד נפשי] הרב הגאון הגדול הצדיק המפורסם פאר דורינו כקש"ת מוהר"נ צבי יהודא ברלין האב"ד ור"מ דק"ק וואלאזין. רב שלום וברכה.

287. הצפירה, שם. דברים דומים ציין הרב סלנט במכתב שכתב לרבנים יפה והלוי בכ"ו בחשוון תר"ן, בעת ניסיון התיווך בין הפקידות לאיכרים, ובו ציין כי "אם יקשו העקרונים ח"ו עוד את ערפם וימאנו גם בזה" יזכירם את התנגדותו בשנת השמיטה לפעולותיהם הפומביות שהיוו לדעתו פגיעה בברון ורק פגעו בהם (ראו לעיל הע' 34), והוסיף: "ובכן עתה אל יקשו לבכם כמריבה ויטו שכמם לסבול ויראו מנוחה כי טוב ואת הארץ ועבודתה כי נעמה, ויודע אני כי אלפי איש מיושבי ירושלים יראו אותם כמאושרים באכלם לחם עבודה מיגיע כפיהם אשר אליה הם נושאים את נפשם אבל מה יעשו ואין עבודה ואין מלאכה ולו ינתן ליושבי ירושלים ועבדו בשמחה וטוב לב" (חבצלת, כ"ח בחשוון תר"ן (22.11.1889), עמ' 34-35; הצפירה, י"א בכסלו תר"ן (4.12.1889), עמ' 255-256; המגיד, י"ט בכסלו תר"ן, (12.12.1889), עמ' 381; העברי, כ"ז בכסלו תר"ן (20.12.1889), עמ' צ).

288. כתבים, 1356, עמ' 165. וראו שם, עמ' 169-170, נוסח המכתב לאנשי עקרון, מ"ב באב תרמ"ט (9.8.1889).

289. כתבים, 1359.

290. כתבים, 1374.

אחד"ש [אחר דרישת שלומן] הטוב. בדבר אכרי עקרון, צדק מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] כי לנסוע לאסוף מעות עבורם או אף לאסוף אסיפות בשביל נדבות, אין טוב לפנייהם. ולפי דעתי הוא רעה גדולה לפנייהם. כי הנדבות יגרמו, רק שיפנו עורף להנדיב, וישמעו בקול המסיתים, ויסמכו על הנדבות, אשר הם רק כענן בוקר, ואף לחיי שעה לא יספיקו, ואיך יעזבו מקור מים לילך אחרי בארות נשברים? וצויתי להעתיק את שני המכתבים שקבלתי מפאריש, מהרב צדוק כהן ומה' ערלאנגער,²⁹¹ והנני מסגירם פה, למען ידע מעכ"ת, כי לא כצעתם הבאה כן הוא, ולפי דעתי טוב וישר שיכתוב להם מעכ"ת עצתו אמונה שימלאו את רצון הנדיב אשר הטיב עמהם באין שיעור וגבול ובלי ספק לא יטשם גם לימים הבאים [...].²⁹²

אלא שבמקביל המשיכו אנשי עקרון וועד השמיטה לקרוא לבוא לעזרת בני המושבה הרעבים ללחם, ולאסוף כספים עבורם ברחבי אירופה. ביטוי מובהק ומורכב נמצא בפעילותו של הרב מרדכי גימפל יפה. כאמור הסתייג הרב יפה מכמה מפעולותיהם הקיצוניות של האיכרים כנגד הפקידות וניסה, בין על ידי מרדכי דיסקין ובין על ידי ריי"מ פינס, להגיע להבנות ולהסכמות בין הפקידות לאיכרים. הוא גם לא הביע את דעתו כלל בנושא המחלוקת סביב עתידה המשקי של המושבה. למרות זאת היה חשוב לו לתמוך מבחינה ציבורית באיכרי המושבה, גם כשהסתיים למעשה הוויכוח על השמיטה, משום שהפולמוס במזכרת בתיה נכרך במובהק גם בסוגיית השמיטה. במכתבו הגלוי 'לא עת לחשות', שפורסם ברבים בחודשי אב-אלול תרמ"ט, הדגיש הרב יפה את ההצדקה לשביתתם של האיכרים בשמיטה, הן מסיבות הלכתיות והן מסיבות כלכליות, כשהוא מתעלם משאר צדדי הפולמוס בין האיכרים לפקידות.²⁹³ הוא ראה חשיבות מיוחדת בגיבוי האיכרים לצורך שמירת השמיטות הבאות, כפי שציין במכתב מכ"ז באלול תרמ"ט לרב שאול חיים הורוויץ מדוברובנא, מראשי ועד השמיטה בירושלים:

אודיעהו כי מכתבו מן ער"ח [ערב ראש חודש] אלול דנא הגיעני [...] ומ"מ [ומכל מקום] גם בלי מכתבו עשיתי בענין אחינו השובתים כל אשר הי' [ה] לאל ידי, וכתבתי גם לוויילנא. לבריסק וללאדז כתבתי מכבר שני פעמים ונתבשרתי כי הגאון [יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק] דבריסק נסע לווארשא והבטיח כי ישתדל

291. במכתב תשובה מח' באלול תרמ"ט (4.9.1889) הבהיר ארלנגר לרב מוהליבר, כי בניגוד לטענות שהזכיר הרב במכתבו, אין כוונה לגרש את אנשי עקרון למרות המרידה הגלויה שעשו נגד הברון. וציין את התוכנית לשנות את משק המושבה ממשק דגנים למשק מטעים. ראו לעיל הע' 278.

292. תצלום המכתב פורסם בקטלוג בית המכירות יודאיקה עתיקה (Legacy Judaica) אפריל 2016, פריט 197.

293. ראו לעיל הע' 7.

שם לטוב אחינו אלה וכי ידפיס קונטרס השמיטה בלי איחור אם יוכל [...] ונוכל ליתן שבח והודיה]ה] כי ת"ל [תודה לאל] עבר שמיטה ובחסידי ד' ית"ש [יתברך שמו] נתקדש ש"ש [שם שמיים] ית"ש בשני הקולוניות [פתח תקוה ועקרון] [...] ועתה הנני מעורר, כי ת"ל שעזרנו לגדור בשמיטה זאת, כן יחינו ויקימנו לשמיטת הבע"ל [הבאים עלינו לטובה] ולחיים. ונחוץ מאוד להכין בשנים אלו להפיץ האיסור שלא יבאו עוד השועלים לחבל כרם ד"צ [ד' צבאות] באה"ק, ונחוץ לשלוח מכתבים לכל הגדולים שרשמתי בלשון שאלה בד"ת [בדברי תורה] והתעוררות כראוי, שיבאו לעזרת ד' בגבורי ישראל. וידעתי כי הגאון ר"ד מקארלין יש לו קונט' [רס] מוכן להדפיס לאיסורא, ואף שיבאו באו"א [באופנים אחרים] בתשו' [בות] מיוחדות, יקבצו אח"כ דעת האוסרים עשרות גאונים מרוסי' [ה] גאליציען אונגארין, ואז לא יוכלו המו"ל הרשעים לומר בפה מלא כי כל גאוני חו"ל התיירו ורק שני קנאים באה"ק אסרו שחוששים לחלוקה וכדומה [...] וע"כ [ועל כן] להתעורר בזה.²⁹⁴

בכמה עיתונים פורסמו קריאות לתמוך באנשי המושבה, כשצויין שהאיכרים משלמים מחיר רק על שמירתם את שנת השמיטה כפי הוראת רבני ירושלים.²⁹⁵

במכתב חריף מ"ט באלול תרמ"ט (15.9.1889) שמועץ לרב צדוק כהן ויועד לרב מוהליבר, ביקר הברון קשות את הצגתו בעיתונות ככופה לעבור על דת וכמתעלל באיכרים, והדגיש את פעולותיהם הקיצוניות של האיכרים ואת סוגיית מצבה הכלכלי של המושבה:

עכשיו באה שנת השמיטה. [...] לעולם לא תעלה על דעתי המחשבה לפעול נגד דתם, אולם שנת השמיטה היתה בשביל אנשי עקרון רק תירוץ בכדי לא לעשות כלום. [...] מתארים אותי בעתונות כמדכא, אשר כופה אנשים לעבור על

294. ארקין, לתולדות, עמ' 109-110.

295. ראו הדיווחים המפורטים במאמרי המערכת בעמודים הראשונים בחבצלת: על הסבל הרב של בני עקרון וכי "חרפת רעב ישאו על תומתם וישרם בהקשיבם לקול מורים [...] רבני ירושלים. [...] המצב נורא מאד, רעב וחלאים רעים פנימה, מלחמות ומשפטים חוצה, וכל אלה על שום מה? על שום שקיימו מצוה - הכלולה מכמה מצות עשה ול"ת כהלכתה", וכן ציין כתבה בעיתון *Der Israelit* גל' 61, המתארת את הטלת הסנקציות החריפות על על בני עקרון על ידי שייד על רקע שביתתם "מעבודת שדותיהם בשנה הזאת שנת השמיטה כאשר פקדו עליהם רבני ירושלים" (חבצלת, י"ב באב תרמ"ט (9.8.1889), עמ' 326-327); על תרומות שונות לוועד השמיטה עבור בני עקרון הרעבים ללחם וקריאה גם "ליתר אחינו אוהבי תורה ומצותיה לרחם אחינו בני עקרון הנרדפים על עשותם מצות השמיטה כהלכתה" וציטוט ביקורת שהופיעה בעיתון *Israelitische Wochenschrift* על הרב ד"ר סלבנדי, "שאסף לטובת עניי אה"ק ולא אצל פרוטה לתושבי עקרון. כאלו נחרץ משפטו כלה: עקרון תעקר חלילה! בגלל החזיקה במצות השמיטה" (שם, כ"ו באב תרמ"ט (23.8.1889), עמ' 334).

דתם, והמתיישבים מנצלים את ההזדמנות כדי לקבץ נדבות בכל אירופה. [...] מאחר ואתה כותב כל שנה כי הם מתים ברעב, ובשנה הזאת עוד יותר, רציתי לדעת כמה זמן יהיה להם מזון מהיבול שלהם ובקשתי באמצעות הנציג שלי דו"ח על היבול והם סירבו למסור. השוורים שלהם אינם עובדים ובכל זאת הם אוכלים. אני דרשתי את השוורים האלה שהרי הם שלי לתקופת שנת השמיטה על-מנת לסלול דרכים, ולהביא מים לקסטינה אשר אין לה עדיין באר. והם סירבו. אחד מהם תפס את נציגי בגררת. במקום להוציא את האיש הזה מהמושבה הם עוד עומדים לצדו ומעודדים אותו להמשיך בזה [...] והם מונעים מאחד מביניהם אשר קיבל ונשמע לדברי ר' יצחק אלחנן מקוונא לומר קדיש ביום הזכרון [...] שידע ר' שמואל שאת המתיישבים של עקרון עם משפחותיהם אני אשלח לו חזרה, ואז הוא יראה מה הוא יכול לעשות איתם, ופרט לכרטיסי הנסיעה לא אתן להם אפילו אגורה אחת.²⁹⁶

בשיתוף פעולה של הרבנים מרדכי גימפל יפה ונפתלי הרץ הלוי, הרבנות האשכנזית בירושלים, ר"מ פינס, חברי ועד השמיטה, ועסקנים נוספים,²⁹⁷ הושגו בסופו של דבר הסכמות בכסלו שנת תר"ן בין הפקידות לאיכרי עקרון. סוכם שהמתיישבים יישארו במושבה בתנאים שנהגו קודם, כאשר האיכרים ימשיכו לעסוק בחלקותיהם בגידולי השדה. הפקידות תקבל עליה שוב את האחריות הכללית לרווחת המושבה, והמתיישבים מצדם יעמידו את כל גינות הירק שלהם לרשות הפקידות וזו תשתמש בהן לצרכיה. ומשפחת גולד תעזוב את המושבה.²⁹⁸

למרות זאת, חזר הפולמוס והתלקח, כאשר באדר תר"ן יחזור והברון ויבקש להפוך את המושבה למושבת מטעים במקום מושבת פלחה ויזום נטיעה המונית של עצי תפוחים, אגסים, תות, משמש, תאנה ואקליפטוסים, וזאת על רקע אייכולתה של המושבה לבסס את עצמה כלכלית.²⁹⁹ הצעה זו נתקלה שוב בהתנגדות חריפה של האיכרים, שהורגלו מנעוריהם לעבודות הפלחה וחששו שהמעבר למטעים יקבע את תלותם בברון למשך

296. נכדו של הרב מוהליבר ציין כי סבו כתב כמה וכמה פעמים לאנשי עקרון מכתבים וטלגרמות, כדי להרגיע את המחלוקת, ואף תכנן להגיע לארץ לשם כך אולם הדבר לא עלה בידו. משכך העדיף שלא להשיב לפניות ההבהרה שנתבקש לתת לברון, כדי ליצור את הרושם שחוסר מעורבותו הוא הגורם למשבר ולא פעילות העקרונים על דעת עצמם. מכתבו של הברון, השפיע עמוקות על הרב מוהליבר, והוא הצהיר שיוורה להניחו למראשותיו לאחר פטירתו (ראו ארקין, נחשוני השמיטה, עמ' 46).

297. ראו ארקין, שם, עמ' 80-85. כתבים, 1388; דיסקין, מאמר מרדכי, דף סד ע"א-ע"ב.

298. חיסין, מסע, עמ' 223.

299. אהרנסון, הברון, עמ' 236-237.

שנים ארוכות, כשהם דורשים להמשיך במשך הדגנים כשחלק קטן בלבד יינטע על ידם, ללא תלות בפקידות.³⁰⁰ סוגייה זו עוררה פולמוס מחודש שנמשך במשך כשלוש שנים נוספות,³⁰¹ וכאמור לא הייתה תלויה כלל בשאלת השמיטה אלא בשאלת אופייה הכלכלי והמנהלי של המושבה.

סיכום

העימות הבוטה ביותר בשנת השמיטה תרמ"ט היה סביב ההתנהלות במזכרת בתיה, היא עקרון. ללא ספק, היה כאן גם עימות סביב הסוגייה ההלכתית של היתר העבודה בשמיטה. אולם עיון במקורות השונים מלמד שממדי העימות, התמשכותו והסנקציות שהוביל נבעו מסיבה אחרת לחלוטין והיא המחלוקת שבין אנשי המושבה והפקידות על האופי המשקי של המושבה ומעמדם העצמאי של איכרי המושבה. המהלכים שנקטה הפקידות, קרי: יד קשה ותביעה לקבל לידיה את היבולים ולהפוך את התושבים, זמנית, לשכירי יום, כמו גם ההחלטתה במהלך השנה לשנות בכלל את אופי המושבה ממושבת דגנים למשק של מטעים, נוצרו על רקע הקשיים הכלכליים שאפיינו את המושבות ואת עקרון בכללן ומכח תוכניותיו של הברון לשינוי מנהלי ומשקי שהתגבשו לאחר המרידה בראשון לציון ולאחר ביקורו בארץ במהלך שנת תרמ"ז.

300. ראו דברי הרב מוהליבר לאחר ביקורו בארץ באביב תר"ן: "ובדבר התנהגות הפקידים עם הקולוניסטים לא נוכל להרשיע את הפקידים לגמרי, ולא כצעקתה הבאה עליהם כן הוא, כי באמת כל הפקודות יוצאות מהנדיב בעצמו, והוא בעצמו מתבונן בכל פרט ופרט, ובלי ספק שהוא מתכוין לטובת הקולוניסטים ולהצלחתם, כי כמעט ברור הדבר שכל המיליאנען שהוציא אף שהיא הלוואה על מנת שישלמו לו מעט מעט, אבל לא יקבל לעצמו, רק שישוב לקנות קרקע ולהושיב עליה קולוניסטים חדשים. עם כל זה לא נוכל גם-כן לזכות את הפקידים לגמרי, כי פקודות הנדיב באות לפי ההודעות שמודיעים לו הפקידים מהנהגת הקולוניסטים, וביד הפקידים היה לשלוח הודעות יותר טובות. הקולוניסטים בעקרון אינם רוצים עוד להשאיר תחת ידי הפקידים, כי אומרים הם שמהיום בכחם לפרנס את עצמם ואינם צריכים עוד לחסדי הנדיב, רק בכדי שיהיה להם במה לשלם את נשיים להנדיב, רוצים הם, שהנדיב יתן להם על נטיעת גפנים וכדומה עשרים דונם אדמה לכל אחד ועל הוצאות הנטיעות, וכאשר יתנו הכרמים את פריהם, יפרעו לו את החוב מעט מעט בכל שנה. [...] עוד דבר אחר יש בזה שיכול להרע למאד להקולוניסטים, כי עפ"י פקודת הנדיב מחויבים הקולוניסטים לתת כל תבואתם תחת יד הפקידים, והם אומרים שאינם מאמינים להפקידים ולא יתנו להם בשום אופן, ולא יכולתי לפעול אצלם שיאמינו בחסדי הנדיב, כי הם אומרים שהפקידים יעשו כרצונם, וע"כ הייתי בבירור ודברתי עם המשגיח הראשי ה' פראנק והבטיחני לפעול אצל הפקידים שיניחו התבואה בידי הקולוניסטים" (סלוצקי, שיבת ציון (תרנ"ב), א, עמ' 14-15). ראו עוד: חיסין, מסע, עמ' 224-235; פינס, בנין הארץ, ב, עמ' 194-199.

301. על הדיונים בבית הדין ביפו בי"ב בטבת תרנ"ג (31.12.1892), ראו התיאור המפורט באצ"מ A.25/32. פורסם בשינויים קלים בהמליץ, כ"ו בניסן תרנ"ג (12.4.1893), עמ' 6-7. נוסח פסק הדין ראו באצ"מ A.192\218\3.

המחלוקת ההלכתית הבולטת הצטמצמה בסופו של דבר לשאלה האם האיכרים יעשו בידיהם את מלאכת החרישה או לא, שכן הפקידות קיבלה על עצמה שאת מלאכות הזריעה והקציר יעשו גויים, ואף שילמה על כך. אם כי יש לציין שנראה שהאיכרים הם אלו שנדרשו לשכור את הגויים, דבר שגם לו התנגדו רבני ירושלים האשכנזים, והאיכרים דחו זאת ממילא מנימוקים כלכליים. מסתבר, כפי שציין מרדכי דיסקין, שלולא המתיחות הכללית שבין הפקידות לאיכרים וסירובם של האיכרים למסור את יבולי שנת תרמ"ח לפקידות ואת השוורים לצורכי עבודות תשתית בקסטינה, לא היו נמנעים מהם שירותי המושבה, בדומה למה שאירע בפתח תקוה. יתר על כן, התמשכות העימות גם במהלך קיץ תרמ"ט נבעה רובה ככולה מן הסירוב של האיכרים לחתום על התנאים שנגעו לעתיד המושבה שהציבה בפניהם הפקידות. פולמוס השמיטה תרם לחוסר האמון של הפקידות באיכרים בכלל והיה זרז להחלטות שניתנו בשלהי השמיטה. מאידך, היה פולמוס השמיטה כלי נוח לביקורת על שליטת הפקידות ועל השינויים המשקיים שנקטה. גורמים שונים שתמכו בשביתתם של האיכרים, בהם הרב סלנט, התנגדו באופן נחרץ למהלכים הקיצוניים שנקטו האיכרים והציעו, בצד הדרישה לשבות מן העבודה, שלא לגייס כספים בצורה הפוגעת בברון, אלא לנסות להידבר עם הברון בעניין. מנגד, ועד השמיטה שהוקם על רקע ההתנגדות להיתרים שהוציאו הרבנים בחוץ לארץ, שימש עם החרפת היחסים בין אנשי עקרון לפקידות, כבסיס כלכלי להתמודדות האיכרים בעימות עם הפקידות, שכלל הן את סוגיית השמיטה, בד בבד עם המחלוקת העיקרית על עתיד המשק של המושבה וזכויותיהם של בני המושבה. תמונה מורכבת עולה מהדרך שנקט בה הרב מרדכי גימפל יפה בפולמוס זה. במידה רבה לא תמך הרב יפה בפעולות החרירות שנקטו אנשי עקרון וניסה להשפיע עליהם ליישב את ההדורים עם הפקידות. מאידך, לא רק שהוא עמד בראש התומכים בשביתתם של אנשי עקרון אלא היה מעורב באופן פעיל בגיוס הסיוע להם דרך ועד השמיטה. חשוב היה לו להציג עמדה פומבית מובהקת התומכת באנשי עקרון, תוך התעלמות מן המאפיינים הנוספים של העימות עם הפקידות, משום החשיבות שנתן לנושא השמיטה, בפרט בשל הדאגה שלו לאופי ההתיישבות היהודית המתהווה בארץ.